

Joan Fuster i els necessaris Països Catalans

Un dels principals atacs que s'ha fet al pensament de Joan Fuster és circumscriure el seu impacte en l'àmbit de les idees. Adobar les crítiques presentant-les com unes aportacions intel·lectuals que han suscitat múltiples debats, però que en cap cas han tingut una traducció tangible. Però més enllà del debat de les idees, el pensament de Fuster pren forma amb una munió d'iniciatives polítiques, socials, econòmiques i culturals que articulen, dia a dia, els Països Catalans.

Els seixanta foren anys de por i d'oblit, el temps d'una llarga i incerta espera. L'ombra de la victòria voraça s'estenia encara sobre el país amenaçadorament. Al capdavant, no havia passat tant des d'aquelles nits en què les portes del cementeri general de València s'obrien per als camions carregats de gom a gom amb els cadàvers dels afusellats pels escamots falangistes. En uns pocs anys, l'exili i la mort van buidar les ciutats de sindicalistes, mestres d'escola republicans, militants de partits polítics o blasquistes, entre molts altres vençuts. Al País Valencià la repressió va tenir, més que en cap altra banda, un caràcter venjatiu per tal com els afusellaments van produir-se amb la guerra acabada.¹ Entre 1938 i 1953 el percentatge d'executats, prenent com a base el cens de 1930, fou del 2,34% de la població mentre que a Catalunya la xifra es situà en l'1,2%.² Certament, aquesta sistemàtica depuració d'elements progressistes junt a la predilecció del règim pel País Valencià i el seu cap i casal com a territori on hostatjar feliçment els més lleials, alguna cosa hauran tingut a veure amb la configuració sociopolítica posterior.

Els seixanta foren també uns anys on la immigració massiva a Europa va coexistir amb una situació d'hegemonia econòmica del sector agrari, especialment del de la taronja amb els seus amos

Francesc Viadel
Professor de periodisme a la Facultat de Comunicació Blanquerna de la URL
francescjesusvg@blanquerna.url.edu

1 TORRES FABRA, «La repressió franquista al País Valencià».

2 GABARDA, *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*.

» Fuster és l'artífex del redreçament cultural, civil i polític del País Valencià i de l'ampliació dels horitzons d'un catalanisme que fins aleshores havia quedat constret al Principat

i la seva mentalitat que tant ha influït en una bona part del país.³

D'altra banda, no hi havia més cultura ni més llengua que l'espanyola. El valencià, expulsat dels entorns urbans i molt especialment de València, a penes era defensat per un valencianisme subterrani, conservador, aplegat al voltant d'uns quants cenacles, entre els que destacava el de Xavier Casp (1915-2004) i Miquel Adlert (1911-1988), personatges ultraconservadors, d'un catolicisme dur que anys després posarien les seves enveges, ambicions i prestigi, al servei de la causa de l'anticatalanisme espanyolista.⁴

Fet i fotut, del valencianisme republicà i d'esquerres —val a dir que des de sempre molt minoritari— no n'havia quedat rastre després de la conquesta del país per part del general Antonio Aranda (1888-1979).⁵ Com ha assenyalat l'historiador Santi Cortés (1954),⁶ el nou règim suposà la instauració d'un

model d'estat totalitari, contrari a qualsevol plantejament «autonomista»; la recuperació d'un passat històric com el de la Reconquesta i el Segle d'Or castellà, amb un clar objectiu d'adoctrinament i d'afirmació dels elements unitaris de pàtria, imperi i religió, de clara empremta castellanista. L'exaltació de Castella com a dipositària dels valors de la raça. «La València 'alliberada' —explica Cortés— podria restaurar sense gaires problemes allò més típic de la seua vida col·lectiva, clar que oportunament rebaixat a la categoria de manifestació folklòrica regional» atès que «al cap i a la fi la *Cruzada* s'havia endegat no contra els regionalistes morigerats sinó contra aquelles ideologies indòmites que esbocinaven la integritat sagrada de la pàtria. [...] ja en el decurs de la contesa es va perfilar clarament que les autoritats rebels tolerarien la devoció dels valencians envers llurs mites i glòries pretèrites i afavoririen àdhuc el reviscolament de l'ideari regionalista (o ratpenatista) com un instrument eficaç de servitud i de conformació de la nostra cultura als principis del Movimiento». Aquesta dicotomia entre «regionalistes morigerats» i «ideologies indòmites» venia de lluny, però. Recorda l'historiador, com Alfons Cucó (1941-2002) ja havia assenyalat, que des de primeries de segle ratpenatisme i valencianisme mantenien unes rela-

cions interdependents, de manera que l'expansió d'un d'aquests moviments suposava la desaparició social de l'altre. Cortés constata amargament com el patriotisme nostàlgic i provincià de Lo Rat i els plantejaments ideològics i culturals més reaccionaris del pare de la Renaixença valenciana, Teodor Llorente (1836-1911),⁷ anaven camí de barrejar-se amb l'ideari feixista. «*Por el regionalismo al Imperio y a la Hispanidad*», aquesta era la consigna. I naturalment la van portar endavant amb l'assentiment dels regionalistes dretans, molts dels quals van ser còmplices d'allò que, a fi de comptes, cobejava el franquisme: immobilitzar la nostra cultura, *patoisitzar* la llengua, folkloritzar les tradicions autòctones, ruralitzar el país, etc.», explica. A aquesta situació cal afegir-hi, encara, la presó, l'assassinat o el desterrament forçós de la majoria dels valencianistes de l'etapa republicana.

Joan Fuster (1922-1992), contra tot pronòstic, emergirà enmig d'aquesta boira, gegant, esdevenint l'artífex no tan sols del miracle del redreçament cultural, civil i polític del País Valencià sinó, també, del miracle català en la mesura en què les seves idees i aportacions am-

3 Per més informació sobre aquest aspecte veure, BONO, *Naranja y desarrollo*; i LLUCH, *La via valenciana*.

4 Sobre l'anticatalanisme veure VIADEL, *No mos fareu catalans. Història inacabada del blaverisme*.

5 Sobre la instauració del franquisme veure GINÉS, *La instauració del franquisme al País Valencià*.

6 CORTÉS, *València sota el règim franquista (1939-1951)*.

7 Per una visió més ampla d'aquest important personatge fundador del diari *Las Provincias* veure ROCA (ed.), *Escrits polítics (1886-1908) / Teodor Llorente*.

La influència de l'anticatalanisme en la política valenciana i l'entotsolament regionalista del Principat no han ajudat a avançar en la direcció marcada per l'assagista

pliaran els horitzons d'un catalanisme que fins aleshores havia quedat constret al Principat. Ho farà des de Sueca, una petita ciutat agrària, envoltada de marjals, gairebé aïllada del món; i en català, en un país justament sense llibres ni lectors, profundament castellanitzat. En un país territorialment desvertebrat —encara ara—, sense societat política, sense projecte, intel·lectualment paupèrrim, «subdesenvolupat» en dirà Fuster en alguna ocasió. Emergirà malgrat el règim, la censura, la desesperança, l'escepticisme, els dubtes, malgrat tot. La seva acció constructora d'aquells primers anys detonarà una generació magnífica que aleshores feia les seves primeres passes civils en l'àmbit de la trista Universitat de València: Lluís Vicent Aracil (1941), Vicent Àlvarez (1941), Ferran Zurriaga (1938), Alfons Cucó, Enric Solà (1941), Eliseu Climent (1940), Joan Francesc Mira (1939), Lluís Alpera (1938), Màrius García Bonafé (1941), Ricard Pérez Casado (1945), Raimon (1940)... Fuster serà l'impulsor d'uns equips, l'aglutinador d'un enorme capital humà i l'intel·lectual que liderarà i protagonitzarà allò que Toni Mollà (1957) ha definit com una «revolució tranquil·la»⁸ amb uns resultats impressionants encara avui ben visibles. Del

cert que sense Fuster els valencians ja fa molt temps que haurien deixat d'existir com a poble singular.

El 1962 serà un any decisiu en la seva trajectòria pública. Deslliurat des de feia alguns anys del grup de Casp i Adlert,⁹ Fuster començava a ser una figura reconeguda. El maig publicà *Nosaltres, els valencians*¹⁰ inspirat en un altre títol cabdal, *Notícia de Catalunya*¹¹ de Jaume Vicens Vives (1910-1960). El llibre, instigat per uns joves Max Cahner (1936) i Ramon Bastardes (1934-2002), absolutament subsumits per la personalitat i les idees de Fuster, va inaugurar el projecte d'Edicions 62, un dels instruments de recuperació nacional més importants de la història recent. Altrament, la iniciativa suposà l'entrada del País Valencià en l'imaginari cultural català contemporani i la confirmació també d'uns primers grups d'activistes a banda i banda de l'Ebre, compromesos en la recuperació i difusió d'un sentit de nació unitari cal dir que reivindicat amb insistència per l'assagista de Sueca. *Nosaltres, els valencians* és un llibre, com reconegué Fuster mateix,

9 Per conèixer tots els pormenors del valencianisme de postguerra RIPOLL, *Valencianistes en la postguerra. Estratègies de supervivència i de reproducció cultural (1939-1951)*.

10 FUSTER, *Nosaltres, els valencians*.

11 VICENS VIVES, *Notícia de Catalunya*.

ARISTIDES MAILLOL
JORDI-PERE CERDÀ NARCÍS MONTURIOL
TERESA PÀMIES MIQUEL MARTÍ I POL SALVADOR DALÍ
ENRIC GRANADOS AURORA BERTRANA JOSEP PLA
MÀRIUS TORRES JACINT VERDAGUER VÍCTOR CATALÀ
JOAN ORÓ JOSEP BENET MERCÈ RODOREDÀ
MANUEL DE PEDROLO PAU VILA SALVADOR ESPRIU
MARIA MERCÈ MARÇAL POMPEU FABRA
PERE CALDERS PERE QUART JOAN MARAGALL
JOAN COROMINES ILDEFONS CERDÀ
FERRAN SOLDEVILA JOSEP TRUETA
MARIA AURÈLIA CARMANY
TÍSNER PAU CASALS
ANTONI ROVIRA I VIRGILI
ANTONI GAUDÍ
JESÚS MONCADA
GAETÀ HUGUET
FRANCESC DE B. MOLL
MATILDE SALVADOR
VICENT TOMÀS
ANTONI MARIA ALCOVER
CARLES SALVADOR
JOSEP MARIA LLOMPART
VICENT VENTURA
BALTASAR PORCEL
VICENT ANDRÉS ESTELLÉS
MÀRIA VILLANCOÑEZ
TEODOR LLORENTE
JOSEP RENU
MANUEL SANCHIS GUARNER
CONSTANTÍ LLOMBART
JOAN FUSTER
GONÇAL CASTELLÓ
ENRIC VALOR
JOSEP COLONA

8 MOLLÀ, *La utopia necessària: nacionalisme i societat civil*.

La Institució Cívica i de Pensament Joan Fuster, amb la participació de més de 500 municipis, vol articular els territoris de parla catalana des dels àmbits social, professional, acadèmic i econòmic

sense «maquillatges retòrics», ni «òptiques submisses» amb el qual pretenia replantejar uns quants dels problemes que afectaven el destí dels valencians «com a col·lectivitat diferenciada» i, alhora, com a col·lectivitat encastada en un àmbit nacional i històric més ample, el català. «Dir-nos 'valencians', en definitiva, és la nostra manera de dir-nos catalans», escriurà.¹² L'assaig suposarà, doncs, el principi d'un miracle anomenat País Valencià que mig segle després encara fa camí i creix malgrat un clima polític tant enrarit com devastador, malgrat adversitats tant enormes com la de l'actual crisi econòmica o la de la globalització amb tots els fenòmens que aquesta duu aparellats.¹³

El mateix any veia la llum *Qüestió de Noms*,¹⁴ un petit opuscle sobre la denominació de la llengua i el seu territori. Detractor sense embuts com ho era Fuster de les objeccions particularistes dels valencians, balears o dels rossellonesos a la seva adscripció cultural catalànica, reivindicà una terminologia ben clara: «català», i «Països Catalans». «Més apta que la forma 'Gran Catalunya' o 'Catalunya Gran' —sentencià— és la

de 'Països de Llengua Catalana'. I millor encara, la de 'Països Catalans' [...] Tenim dret a esperar —per molt llunyana que se'ns presenti aquesta esperança—, que un dia serà suficient dir català per al·ludir a la nostra condició de poble únic, i agregar-hi una precisió comarcal per localitzar la cosa o persona de què es tracti [...]».¹⁵

L'assagista n'era ben conscient de les magres possibilitats de reeiximent d'una empresa com aquesta, però, també de les escasses possibilitats de supervivència política, cultural i lingüística dels països de parla catalana sense unes complicitats i aliances amb les que oposar-se al nacionalisme espanyol amb un ADN ideològic tan reaccionari com immisericorde amb les diferències de qualsevol mena.

«La postulació dels 'Països Catalans' —va escriure el 1979— [...] molesta a Barcelona i a València: a les dues hipotètiques 'pre-autonomies' fascina des pel Poder Central. Però els 'Països Catalans' —i és una manera de dir-ho, tan convencional com es vulgui— es veuran forçats, a la curta o la llarga, a 'identificar-se'. No té cap importància que l'honorable Tarradellas¹⁶ n'estigui en contra, o que n'estigui en contra el

¿per què no 'honorable'? president Albiñana.¹⁷ Les 'polítiques' a curt termini són decisives; però, ben mirat, només resultaran eficaces si arriben a ser imaginades de cara a una 'emancipació nacional'. Si no és així, tot es diluirà en pura descentralització. Jo sempre he cregut que la descentralització pot ser pitjor que el centralisme. [...]».¹⁸

I en efecte, la descentralització, perfectament arbitrada i vigilada des de l'Estat, no tan sols va galvanitzar bona part de les energies resistents a un procés d'assimilació, sinó que tingué també com a conseqüència la fragmentació del territori en compartiments estancs administratius que, lluny d'articular mecanismes de col·laboració avortaren, per exemple, qualsevol temptativa unitària de normalització del català. Les advertències en aquest sentit, no només de Fuster sinó d'altres pensadors com Lluís Vicent Aracil, foren categòricament desoïdes.¹⁹ El resultat d'aquesta falta de visió ha estat a la llarga molt negatiu. Avui l'Estat, en mans d'una de les dretes més retardatàries d'Europa, prova de desmantellar el feble sistema d'educació en català a parts, per terri-

12 FUSTER, *Nosaltres, els valencians*.

13 Per una visió de conjunt sobre l'evolució del valencianisme VIADÉL, *Valencianisme, l'aportació positiva. Cultura i política (1962-2012)*.

14 FUSTER, *Qüestió de noms*.

15 FUSTER, *Qüestió de noms*.

16 Josep Tarradellas (1899-1988), president de la Generalitat de Catalunya entre 1954 i 1980.

17 Josep Lluís Albiñana (1943), president de la Generalitat Valenciana entre 1978 i 1979.

18 FUSTER, *Destinat (sobretot) a valencians*.

19 Recomano vivament la lectura d'ARACIL, «Projecte per a una institució d'ús del català».

Iniciatives com la Federació Lluï, el Triangle Jove, la Xarxa Vives, l'IIVEE, el Baròmetre de la Comunicació i la Cultura... són unes estructures útils i necessàries, però també insuficients

toris, sense que trobi a penes resistència i això enmig d'una febre recentralitzadora de conseqüències imprevisibles.

Com vulgui que sigui, l'autor constata que, des d'una perspectiva política, els Països Catalans eren en el moment de la transició espanyola, «pura il·lusió de l'esperit» tot i que tan se valia per què encara que no trobessin una encarnació política urgent «no deixarien de ser el que són» ni tampoc «el que haurien de ser».²⁰ Allò important, i és en el que va insistir una vegada i altra, era la necessitat de reconstitució nacional conscient com era del moment històric i, sobretot, conscient de la fragilitat política i cultural dels catalans i de l'escàs entusiasme del Principat pels Països Catalans. El 1983 afirmà en un to greu: «[...] Tenim els dies comptats, i hem d'espavilar-nos. Ja no es pot ser 'regionalista' de Catalunya: o 'nacionalista' de la Catalunya estricta. Ho hem de tenir ben present: la 'nació catalana', culturalment i políticament, no pot clausurar-se en les quatre províncies del Principat. Acceptar això seria renunciar a la proclamació 'nacional' seria revertir en un 'regionalisme' més, que, retroactivament, us duria, a vosaltres, a prescindir de Lluï o del Tirant, de Llorenç Villalonga i de Jaume Roig, i podria multiplicar les al·lusions. Per a nosaltres, els perifèrics, suposaria prescindir

de Bernat Metge, i no seria cosa que em preocupés massa. Però reclamem Verdguer, Maragall, Carner, Salvat, Riba, Foix, Brossa. I és amb aquesta visió 'cultural' unànime que podrem reprendre la marxa. Sense discriminacions i sense manies. Catalans ho som tots, inclús els qui no volen o no volien ser-ho. Ho era Balmes, ho era Blasco Ibañez. Ho era Lluï Vives. Som nosaltres els qui, en assumir-los, ens construïm. Cada 'regió' dels Països Catalans, al llarg dels segles, ha tingut la seva aventura. De cara el futur, o els Països Catalans, amb aquest nom, recuperem i reestructurem la nostra dispersió 'regional', o no serem res».²¹

Aquest entusiasme inicial, les urgències, les il·lusions quedarien en bona part subsumides pels fets. La influència de l'anticatalanisme en la política valenciana i l'entotsolament regionalista del Principat, per no parlar dels esforços titànics de l'Estat en entorpir qualsevol temptativa de caràcter vagament nacional, no han ajudat precisament a avançar en la direcció marcada per l'assagista.

Les coses, doncs, ja ho sabem, han anat com han anat. Dècades després de la posada en circulació dels plantejaments fusterians, l'existència i articulació d'instàncies unitàries és

més aviat modesta. Seria un greu error apartar-se d'aquesta mirada objectiva i veure la situació amb una excessiva condescendència. La immensa majoria dels partits polítics continuen prescindint d'estratègies comunes. És clar que hi ha les excepcions, com ara el marc de relacions establert des de fa molt temps entre el Bloc i CiU o experiències com la d'Iniciativa Catalunya Verds de l'institut Un Triangle de Mar Blava, engegada el 2005 amb la idea de disposar d'un marc de reflexió, debat i anàlisi dels Països Catalans. Només els partits independentistes, això és, Esquerra Republicana de Catalunya, Moviment de Defensa de la Terra, Partit Socialista d'Alliberament Nacional i Solidaritat per la Independència, mantenen estructures que abasten tot el territori. Altrament, el 2000, la Institució Cívica i de Pensament Joan Fuster, dependent d'Acció Cultural del País Valencià (ACPV) —coordinada amb Òmnium Cultural i Obra Cultural Balear a través de l'anomenada Federació Lluï—, impulsà l'Assemblea de Regidors amb la participació inicialment de més de 500 municipis i la intenció d'articular els territoris de parla catalana des dels àmbits social, professional, acadèmic i econòmic. Cal afegir la constitució del Triangle Jove, impulsat pels consells de la joventut, l'Institut Ramon Lluï, la xarxa de universitats Lluï Vives, cons-

20 FUSTER, *Destinat (sobretot) a valencians*.

21 FUSTER, *Cultura nacional i cultures regionals als Països Catalans*.

» No hi ha cap dubte que la vertebració ja no política sinó cultural i lingüística dels nostres territoris és percebuda com una amenaça directa al projecte d'Espanya

tituïda a Morella el 1994 a hores d'ara amb 21 universitats, l'Institut d'Estudis Catalans o l'Associació d'Escriptors amb Llengua Catalana. Des de l'àmbit de l'entesa econòmica ha estat també molt ressenyable la tasca desenvolupada, des de fa més d'una dècada, per l'Institut Ignasi Villalonga d'Economia i Empresa, un organisme amb arrels valencianes i vinculat a l'entorn d'ACPV. Altrament, *El Temps* integrada en l'Associació de Publicacions Periòdiques en Català, *Vilaweb*, el Baròmetre de Comunicació i la Cultura o TV3 —això fins el tall de Francisco Camps (1962)— i més recentment, el diari *Ara*, han intentat l'articulació d'un àmbit comú de comunicació tan vital per a l'existència d'una comunitat lingüística comuna, d'un mercat de llengua. Del no res, s'ha aconseguit almenys crear unes condicions mínimes per a la vida d'una literatura que es debat entre el creixement i la invisibilització, víctima de les lògiques administratives autonòmiques, de les rivalitats comercials entre territoris i d'unes polítiques de promoció pràcticament inexistents en uns llocs i escarrassides en altres. I el mateix passa amb la resta d'arts com la música o el teatre amb iniciatives, això no obstant, tant importants com la Xarxa Alcover, el BarnaSants o els Premis Ovidi Montllor de València atorgats des del 2006.

Unes estructures i unes activitats,

doncs, necessàries, útils, però, ja ho hem apuntat, també insuficients. Tot plegat, és justament aquesta mancança la que està en el rerefons d'una feblesa que ha possibilitat, posem per cas, la interrupció de les emissions de TV3 al País Valencià, l'ofegament del català per part del PP a les Balears o la marginació del nostre territori en la presa de decisions de l'Estat com ara en la del disseny dels grans eixos de comunicació terrestre entre la península i Europa. No hi ha cap dubte, que la vertebració ja no política, sinó cultural i lingüística per vies democràtiques dels nostres territoris, és percebuda com una amenaça directa al projecte d'Espanya.

Els més escèptics, realistes, sempre podran argüir davant de qualsevol reneq o insistència, dificultats immenses alhora de bastir una estratègia comuna i recordar amargament, a més, que ni tan sols Catalunya ha estat capaç de fer-se sentir com una sola veu al Congrés de Diputats. D'acord. Però els fets són els que són. En ple procés de recentralització, amb una societat en estat de pànic a causa de la crisi econòmica, amb una classe política ineficient i atordida, l'absència de complicitats, d'una política de «tots» pot resultar nefasta per al futur. El nacionalisme espanyol aprofitarà l'avinentesa de l'actual catàstrofe econòmica per rearmar-s'hi. L'espanyolisme, ja ho sabem, no tan sols ha estat enemic acèr-

rim de qualsevol reivindicació perifèrica sinó que, a més, ha estat absolutament contrari a la descentralització territorial, per més que ho hagin dissimulat. Un cop saquejades les autonomies, amb la corrupció a punt d'ofegar-les, les altes instàncies ideològiques del bloc conservador, del PP, han decidit tornar al rumb antic, el del patriotisme i la *unidad de España* amb capital a Madrid peti qui peti. Malgrat tot, malgrat aquesta exhibició de múscul avui encara a penes insinuada, alguns volen veure l'Estat, els estats més febles del que en realitat són, potser víctimes d'un rampell d'optimisme, potser influïts per una barreja de cansament i d'inconsciència política. Aquests estats d'ànim, del ben cert, no només condicionen de forma fatal la fiabilitat de qualsevol pronòstic sinó que, a més, paralitzen les costoses iniciatives de construcció dels resultats de les quals es confien a les profecies joioses. Cal tenir clar, més que mai, que els trens que no passen per València a la cerca d'Europa potser tampoc no ho faran per Barcelona, que el retrocés del català en Ontinyent o en Manacor és el retrocés del català en Manresa o en Barcelona, que ben sovint les batalles decisives s'hi donen a molta distància dels centres neuràlgics, que en definitiva, com deia Joan Fuster amb un punt d'ironia, estem condemnats a que qualsevol política que no fem nosaltres ens l'acaben fent... contra nosaltres. ◀

MÉS INFORMACIÓ

ARACIL, Lluís Vicent. «Projecte per a una institució d'ús del català». A *Papers de sociolingüística*. Barcelona: Edicions La Magrana, 1986.

BONO, Emèrit. *Naranja y desarrollo*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2010.

CORTÉS, Santi. *València sota el règim franquista (1939-1951)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

FUSTER, Joan. *Qüestió de noms*. Barcelona: Edicions d'Aportació Catalana, 1962.

FUSTER, Joan. *Nosaltres, els valencians*. Barcelona: Edicions 62, 1996. Setzena edició. Primera edició, 1962.

FUSTER, Joan. *Destinat (sobretot) a valencians*. València: Eliseu editor, 1979.

FUSTER, Joan. *Cultura nacional i cultures regionals als Països Catalans*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1983.

GABARDA, Vicent. *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2007.

GINÉS, Andreu. *La instauració del franquisme al País Valencià*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2010.

LLUCH, Ernest. *La via valenciana*. Catarroja: Afers, 2003.

MOLLÀ, Toni. *La utopia necessària: nacionalisme i societat civil*. Alzira: Bromera, 1994.

RIPOLL, Faust. *Valencianistes en la postguerra. Estratègies de supervivència i de reproducció cultural (1939-1951)*. Catarroja: Afers, 2010.

ROCA, Rafael (ed.). *Escrits polítics (1886-1908) / Teodor Llorente*. València: Institut Alfons el Magnànim, 2001.

TORRES FABRA, Ricard Camil. «La repressió franquista al País Valencià». A PAGÈS, Pelai (dir). *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2004.

VIADEL, Francesc. *No mos fareu catalans. Història inacabada del blaverisme*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2009.

VIADEL, Francesc. *Valencianisme, l'aportació positiva. Cultura i política (1962-2012)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2012.

VICENS VIVES, Jaume. *Notícia de Catalunya*. Barcelona: Àncora, 1954.